

УДК 94(477) "1941/1944"

Ольга Смолянчук

ПЛАТЕЖІ ПОДАТКОВОГО ХАРАКТЕРУ ЯК ДЖЕРЕЛО БЮДЖЕТНИХ НАДХОДЖЕНЬ У РАЙХСКОМІСАРІАТІ "УКРАЇНА" (1941–1944 РР.)

Автор публікації аналізує управлінсько-розпорядчу діяльність фінансових установ окупаційного апарату Райхскомісаріату "Україна" у сфері податкової політики щодо місцевого населення.

Ключові слова: податки, збори, окупаційна адміністрація, місцеві органи влади, Райхскомісаріат "Україна".

Гітлерівська окупація України в роки Другої світової війни передбачала суворе економічне пограбування місцевого соціуму, перетворення його на невичерпний резерв сировини, продовольства та робочої сили для Німеччини. Українське суспільство мало забезпечувати Німеччину та вермахт усім необхідним для успішного завершення війни. Звісно, що в цих умовах зростала роль та значення заходів у податковій сфері, одним із елементів якої стала система зборів.

Метою публікації є з'ясування системи платежів податкового характеру, які стягувалися із місцевого населення Райхскомісаріату "Україна" (далі – РКУ).

Незважаючи на значну кількість наукових публікацій, предметом яких є нацистський окупаційний режим на теренах, питання створення системи зборів із місцевого населення донині вивчено недостатньо й потребує спеціальних пошукових зусиль. Лише окремі сегменти розглянуті у працях вітчизняних дослідників: О. Перехреста, Н. Глушенка, О. Гончаренка, В. Орлика, Л. Маренець та М. Куницького [1–8]. Водночас ці автори не враховують того факту, що одним із видів позаекономічного примусу, який застосовувався окупаційною адміністрацією у відношенні до місцевого соціуму поряд із податками, були обов'язкові податкові платежі, які стягувалися із населення, а також те, що видовою їх формою стали збори та податкові плати (мити, плата за торговий патент тощо).

Зазначимо, що за рахунок зборів формувалися не лише бюджети окупаційних органів влади, у першу чергу місцевих, а й наповнювалися цільові, у тому числі й позабюджетні фонди. Сума цих видів відрахувань у значно меншому розмірі, аніж податки, надходила до бюджетів. За їх рахунок здійснювалося задоволення певних потреб органів влади. Зазвичай, збори сплачувалися за певні послуги, надані тогочасними державними установами, а мито являло собою плату за здійснення на користь платника юридичних дій. Цим і обумовлюється актуальність дослідження.

Із початком гітлерівської окупації України місцеве населення піддано системному та суворому податковому тиску. Але, як і в будь-якій іншій податковій системі, одночасно із податками запроваджувалися збори та митні платежі. Ця частина надходжень мала не менш важливе значення, аніж податки. До того ж окупаційна влада надзвичайно широко та на власний розсуд користувалася правом самостійно визначати кількість та рівень податкових платежів. Тому перелік зборів, які накладалися на місцеве населення, досягав високого рівня і був різноманітним за своїми видами.

Однією із особливостей окупаційного адміністрування в податковій сфері стало прагнення німецької влади до "перекладення" на плечі місцевого населення завдань щодо утримання управлінського апарату районних, міських та сільських управ. Це стосується передусім районного збору, який у повному обсязі скеровувався на утримання управлінського апарату органів місцевого управління. Сплачували його усі працездатні мешканці відповідного адміністративно-територіального утворення, які отримували сумарний прибуток понад 300 крб. [9, арк. 42]. А в окремих регіонах рішенням місцевої влади вводився збір на утримання агрономів [10, арк. 1].

Місцеві управлінці вводили цей вид збору, користуючись нехитрим способом калькуляції: необхідна сума на утримання органів влади ділилася на кількість платників та доводилася до їх відома. Так, для отримання 3093,2 тис. крб. районного збору із працездатного населення, яке мешкало на теренах Андрушівської районної управи на Житомирщині, враховано 26777 осіб. "Для одержання 3093,2 тис. крб. необхідно оподаткувати кожного працездатного по 120 крб.", – зазначалося у тогочасних інструкціях [11, арк. 1]. За кожен день несплати цього виду зборів встановлювалася пеня в розмірі 0,05 % [12, арк. 15]. Аналогічно здійснювалося фінансування роботи закладів культури [13]. На теренах РКУ запроваджувався збір із видовищ, який передбачав отримання відповідних коштів із касових надходжень від вистав драматичних театрів та роботи кінотеатрів [14, арк. 3].

Аналогічні принципи покладалися в основу збору на підтримку сільських управ, який використовувався на фінансування роботи сільських управ [15, арк. 22]. Сплаті коштів за цим видом збору підлягали усі працездатні особи, які мешкали на теренах сільської громади, окрім робітників та службовців радгоспів та членів їх сімей, непрацездатні та неповнолітні особи [16, арк. 72].

Таким чином, у цій сфері податки й збори мали відносно низький рівень диференційованості, а межі між ними, які, як відомо, і без того були розмитими, дедалі більше зникали.

Наступним аргументом на користь твердження про "стирання" граней між податками й зборами в окупаційний період стало широке застосування адміністрацією РКУ так званих "одноразових податків". За своєю правовою сутністю вони були зборами, хоч в окупаційній практиці визначалися як податки. Здебільшого ці податкові платежі збиралися задля реалізації конкретних завдань, які поставали перед окупаційною владою: ремонту та відновлення шляхів сполучення, мостів, зруйнованої комунальної інфраструктури [17, арк. 5; 18, арк. 3].

Зазначені тенденції проявляються в усіх регіонах окупованої України. Так, відповідно до постанови № 4 Устимівської районної управи від 29 листопада 1941 р. (Кіровоградщина) визнано, "що для утримання установ Устимівської районної управи та відбудови моста і ремонту помешкань необхідні бюджетні кошти – які можна отримати шляхом нарахувань податку". Як вихід із ситуації, цим збором на утримання управлінського персоналу та відновлення інфраструктури обкладено усе працездатне населення району [19, арк. 7]. Ці платежі стягувалися так само, як і збори, на утримання управлінського персоналу місцевих владних інституцій РКУ.

Аналогічні підходи пропонувалися й німецькими адміністраторами. Так, голови місцевих управ Запорізької області отримували вказівки німецького керівництва, відповідно до яких підставами для встановлення розмірів зборів "є виконання завдань управління", а з іншого – платоспроможність місцевого населення. А от податок "для відбудови" навіть не вносився до кошторисів органів місцевого управління [20, арк. 42].

У практику роботи органів місцевої влади в усіх регіонах РКУ введено адміністративний збір, який передбачав сплату населенням коштів за надані послуги, видачу різноманітних довідок та витягів із документів. При цьому перелік наданих послуг різнився в залежності від регіону. Єдиного підходу до цього питання у німецького керівництва не було, а місцева влада самотужки визначала перелік зборів та розмір оплати [21, арк. 128, 129].

У Полтаві вводився схожий на адміністративний – канцелярський збір, який передбачав збір коштів за видачу мешканцям міста різноманітних довідок та витягів із рішень місцевих судових установ. Плата за видачу яких була відносно невеликою – від 1 – до 2 крб. [22, арк. 1, 2].

Як свідчать документи місцевих управ, розмір адміністративного збору навіть у межах відділів одного органу влади був неоднаковим. Тому керівництвом управ ініціювалися приписи, відповідно до яких встановлювалися фіксовані суми оплат [23, арк. 4]. Розмір плати за видачу цих довідок встановлювався фінансовим відділом місцевих управ [24, арк. 8].

До адміністративного збору наближалися й платежі за надання права на прописку, видачу різноманітних документів, які уповноважували особу. Так, у Луцьку реєстрація проживання обходилася заявнику в 10 крб. [25, арк. 1]. А якщо врахувати, що окупаційна влада ставила досить суворі вимоги до наявності цих документів та неодноразово змінювала їх форми, то стає зрозумілим факт охоплення цим видом збору всього наявного дорослого населення. За обмін документів особи встановлювалася порівняно невисока плата – розміром 5–15 крб. [26, арк. 33].

В усіх регіонах окупованої України вводився збір за послуги відділу РАЦС. Щоправда, розмір сплати цього збору відрізнявся. Так, в окремих районах Запорізької області цей вид збору передбачав: реєстрацію (запис в книгу) факту смерті та народження (безкоштовно), виписку із книги про народження (3 крб.), повторну видачу документів про громадянський стан (6 крб.), реєстрацію шлюбів (20 крб.), засвідчення підпису на документі (1 крб. за кожен підпис), видачу довідок і посвідчення (2 крб.), прописку (2 крб.), видачу паспортів (3 крб.). Але з часом розміри цих платежів було збільшено. Так, за реєстрацію укладення шлюбу доводилося сплачувати 50 крб., розлучення – 200–300 крб. Збільшено плату й за інші послуги відділу РАЦС [27, арк. 1, 9].

У практику податкових заходів місцевої окупаційної адміністрації вводилися збори за реєстрацію. При цьому спостерігається високий рівень локальної нормотворчості місцевих управлінців та різноманіття цього виду зборів. Так, на теренах Генеральної округи "Волинь та Поділля" вводилися збори за видачу номерів для собак, велосипедів, мотоциклів, автомобілів та возів [28, арк. 1, 3]. Плата за реєстрацію в органах місцевої влади статутів підприємств становила близько 100 крб. [29, арк. 1, 2].

Намагаючись збільшити джерела фінансових надходжень до місцевих бюджетів, окупаційною адміністрацією ініціювався збір за реєстрацію собак. Реєстрація проводилася фінансовими відділами управ. Передбачалася видача номера, який прикріплювався на ошийнику собаки. Реєстраційний збір відрізнявся у залежності від регіону України. Так, у Запоріжжі цей збір становив

90 крб. За несплату реєстраційного збору й не вибір знака власники собак підлягали штрафу в трикратному розмірі. Крім того, у них конфісковували собаку [30, арк. 1]. Реєстрація домашніх тварин обходилася мешканцям Луцька в 10 крб. [31, арк. 3].

Як і в будь-якій іншій управлінській системі, у роботі адміністрації РКУ досить широке місце відводилося створенню системи зборів за надання дозволів на певну виробничу діяльність. Так, за надане владою право на відкриття ремісничої майстерні, закладу харчування та торгівлі, олійниці, млинів, базарних лотків необхідно було сплатити певні кошти. Збори мали диференційований характер. Якщо, наприклад, за відкриття ресторану претендент сплачував близько 500 крб., то у разі відкриття іншого закладу громадського харчування, приміром їдальні, – плата становила вже 300 крб. Надання дозволу на відкриття ремісничої майстерні обходилося в суму розміром 150–250 крб. [32, арк. 2]. Місцева влада постійно коригувала розмір сплати цих коштів як у бік збільшення, так і, навпаки, певного зменшення [33, арк. 15, 23].

Збори могли диференціюватися у залежності від населеного пункту, у якому вони відкривалися. Так, на теренах Житомирщини вищий рівень сплати зборів за відкриття закладів торгівлі та харчування встановлено у Житомирі, Бердичеві, Коростишеві та Звягелі. У інших містах Генеральної округи розмір коштів, сплачених за надання дозволів, був дещо меншим [34, арк. 4].

Поза наданням цих дозволів будь-яка виробнича діяльність окупаційною владою заборонялася [35, арк. 92]. За самовільне відкриття ремісничих підприємств, не кажучи вже про заклади громадського харчування чи торгівлі, винні у порушенні цих правил підлягали адміністративним покаранням [36, арк. 24]. Покарання полягало у накладенні грошових штрафів. Широко застосувалося й вилучення речей та знарядь виробництва, які були предметом правопорушення [37, арк. 69].

Окупаційна влада, видаючи дозволи на право займатися певною виробничою діяльністю, з особливою ретельністю розглядала ще й саму особу заявника. При наданні дозволу на надання медичних послуг вимагалися ще й відповідні документи про освіту [38, арк. 98]. Інколи для прийняття позитивного рішення необхідним був і поручитель, який особисто засвідчував благонадійність претендента на отримання дозволу [39, арк. 1, 2]. Тому досить часто колишні комуністи, представники радянського активу чи євреї цих дозволів отримати не могли. Але оскільки ще до війни євреї традиційно займали певні виробничі ніші та сферу послуг, вони також на деякий час отримували дозволи на відкриття крамниць, ресторанів, їдалень, ремісничих підприємств. При цьому плата за одержання ними дозволів, як засвідчують оригінальні документи місцевих управ, нічим не відрізнялася від рівня оплати іншими категоріями цивільного населення [40, арк. 1, 23].

Процедура видачі патентів та інших дозволів на підприємницьку діяльність проводилася виключно фінансовими відділами міських та районних управ. Дані щодо виданих патентів фіксувалися шляхом занесення до спеціальних реєстрів. У виданих реєстраційних свідоцтвах чітко фіксувався вид виробничої діяльності [41, арк. 238]. Щоправда, окупаційною владою досить часто проводилися кампанії із перереєстрації виданих патентів, а особи, яким із певних причин відмовляли у цьому праві, мусили працювати в громадських господарствах. Ці санкції застосовувалися виключно німецькими адміністраторами [42, арк. 2].

Отримавши необхідні дозволи на відповідний вид діяльності, ці особи зобов'язувалися працювати виключно у межах, регламентованих патентом або іншими нормативними приписами. В окремих управах їх зобов'язували не працювати у вихідні дні, обмежували обсяги робочого часу, забороняли одержувати плату за надані послуги в натуральному вигляді (продуктами харчування), а клієнти мали розплачуватися лише за фіксованими німецькими цінами. Осіб, які порушували ці нормативні приписи, могли не лише позбавити патенту чи оштрафувати, а й скерувати на примусові роботи [43, арк. 32; 44, арк. 152].

Окупаційною адміністрацією широко застосовувалися й інші збори, які накладалися на місцеве населення: дозволи на базарну й вуличну торгівлю, промисли, риболовлю, збирання грибів, ягід, випасу худоби, надання медичних послуг населенню, отримання спадщини, будівництво та купівлю – продаж житла. Так, за випас худоби встановлювалася плата в розмірі 5–10 крб. за сезон. За отримання права на риболовлю доводилося щоквартально сплачувати 12 крб. [45, арк. 1, 9, 10].

Запроваджений окупаційною владою базарний збір мав диференційований характер. Так, за торгівлю з рук або із землі сплачувалося 2 крб. на день, за продаж великої рогатої худоби – 10 крб. за голову, дрібну худобу – 3 крб., за торгівлю з воза чи автомобіля – 10 крб. [46, арк. 1].

Отже, із початком гітлерівської окупації України місцеве населення було піддане системному та жорсткому податковому тиску. Одночасно із податками в окупованій Україні запроваджувалися збори та митні платежі. Ця частина надходжень мала не менш важливе значення, ніж податки. Окупаційна влада надзвичайно широко та на власний розсуд користувалася правом самостійно визначати кількість та рівень податкових платежів. Тому перелік зборів, які накладалися на місцеве

населення, досягав високого рівня й був різноманітним за своїми видами. При цьому грані між податками й зборами втрачали свої відмінності й поступово нівелювалися.

Список використаних джерел

1. Перехрест О. Г. Системи оподаткування та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції як форми економічного пограбування селянства України за нацистської окупації (1941–1944 рр.) / О. Г. Перехрест // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2003. – Вип. 7. – 2. Глушенюк Н. Податкова політика німецької влади на окупованій території Півдня України у 1941–1943 рр. / Н. Глушенюк // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. – Миколаїв, 2004. – Т. 32. – Вип. 19. – С. 53–57. 3. Орлик В. До питання фіскальної політики нацистів в окупованій Україні / В. Орлик, Л. Маренець // Архіви України. – № 1–3. – 2005. – С. 233–240. 4. Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату "Україна": управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія / О. М. Гончаренко. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 600 с. 5. Гончаренко О. Проблеми функціонування цивільної адміністрації Райхскомісаріату "Україна": фінансово-правовий аспект (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції / [Відповідальний редактор: Легасова Л. В.]. – К., 2011. – С. 426–433. 6. Куницький М. Українське суспільство як об'єкт податкової політики окупаційної адміністрації Райхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.) / М. Куницький // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. / [Гол. ред. В. М. Вашкевич]. – К.: ВІР УАН, 2013. – Випуск 76 (№ 9). – С. 22–26. 7. Куницький М. П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.): монографія / М. П. Куницький. – К.: ПП "НВЦ "Профі", 2014. – 564 с. 8. Гончаренко О. Функціонування гебітскомісаріатів у системі органів влади Райхскомісаріату "Україна": організаційна структура та службова компетенція (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 25. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 60–64. 9. Держархів Запорізької обл., ф. Р-5728, оп. 1, спр. 3, арк. 42. 10. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1154, оп. 1, спр. 44, арк. 1. 11. Там само, ф. Р-1233, оп. 1, спр. 150, арк. 1. 12. Там само, спр. 151, арк. 15. 13. Життя Зінківщини. – 3 січня 1942. 14. Держархів Київської обл., ф. Р-2412, оп. 2, спр. 3, арк. 3. 15. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1154, оп. 1, спр. 44, арк. 22. 16. Там само, ф. Р-1187, оп. 1, спр. 1, 72. 17. Держархів Кіровоградської обл., ф. Р-2494, оп. 1, спр. 1, арк. 5. 18. Держархів Полтавської обл., ф. Р-2575, оп. 1, спр. 5, арк. 3. 19. Держархів Кіровоградської обл., ф. Р-2495, оп. 1, спр. 1, арк. 7. 20. Держархів Запорізької обл., ф. Р-1433, оп. 3, спр. 1, арк. 42. 21. Держархів Вінницької обл., ф. Р-1312, оп. 1, спр. 1333, арк. 128, 129. 22. Держархів Полтавської обл., ф. Р-2303, оп. 1, спр. 10, арк. 1, 2. 23. Держархів Волинської обл., ф. Р-1, оп. 1, спр. 11, арк. 4. 24. Держархів Запорізької обл., ф. Р-1433, оп. 3, спр. 1, арк. 8. 25. Держархів Волинської обл., ф. Р-1, оп. 1, спр. 11, арк. 1. 26. Там само, спр. 336, арк. 33. 27. Держархів Запорізької обл., ф. Р-3063, оп. 2, спр. 2, арк. 1, 9. 28. Держархів Волинської обл., ф. Р-1, оп. 1, спр. 11, арк. 1, 3. 29. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2443, оп. 1, спр. 87, арк. 1, 2. 30. Держархів Запорізької обл., ф. Р-1433, оп. 3, спр. 16, арк. 1. 31. Держархів Волинської обл., ф. Р-1, оп. 1, спр. 11, арк. 3. 32. Там само, спр. 9, арк. 2. 33. Там само, спр. 337, арк. 15, 23. 34. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1535, оп. 1, спр. 1, арк. 4. 35. Держархів Херсонської обл., ф. Р-1520, оп. 1, спр. 99, арк. 92. 36. Держархів Полтавської обл., ф. Р-2341, оп. 1, спр. 14, арк. 24. 37. Там само, ф. Р-2795, оп. 1, спр. 8, арк. 69. 38. Держархів Вінницької обл., ф. Р-1311, оп. 1, спр. 286, арк. 98. 39. Держархів Полтавської обл., ф. Р-2974, оп. 1, спр. 8, арк. 1, 2. 40. Держархів Волинської обл., ф. Р-1, оп. 1, спр. 1406, арк. 1, 23. 41. Держархів Вінницької обл., ф. Р-1357, оп. 1, спр. 5, арк. 238. 42. Держархів Полтавської обл., ф. Р-2575, оп. 1, спр. 7, арк. 2. 43. Держархів Запорізької обл., ф. Р-3063, оп. 2, спр. 2, арк. 32. 44. Держархів Херсонської обл., ф. Р-1520, оп. 1, спр. 19, арк. 152. 45. ЦДАВО України, ф. 2077, оп. 1, спр. 7, арк. 1, 9, 10. 46. Держархів Запорізької обл., ф. Р-3063, оп. 2, спр. 2, арк. 1.

Ольга Смолянчук

ПЛАТЕЖИ НАЛОГОВОГО ХАРАКТЕРА КАК ИСТОЧНИК БЮДЖЕТНЫХ ПОСТУПЛЕНИЙ В РЕЙХСКОМИССАРИАТЕ "УКРАИНА" (1941–1944 ГГ.)

Автор публикации анализирует управленческую деятельность финансовых учреждений оккупационного аппарата Рейхскомиссариата "Украина" в сфере налоговой политики, проводимой по отношению к местному населению.

Ключевые слова: налоги, сборы, оккупационная администрация, местные органы власти, Рейхскомиссариат "Украина".

Olga Smolianchuk

PAYMENT TO THE TAX CHARACTER AS A SOURCE OF BUDGET REVENUES IN REICHSKOMISSARIAT "UKRAINE" (1941–1944)

Author of the publication analyzes managerial-administrative activities of financial institutions occupation power apparatus Reichskommissariat "Ukraine" in tax policy on the local population.

Key words: taxes, fees, occupation administration, local authorities, Reichskommissariat "Ukraine".